

החברה החרדית בעשור הדביעי: עלייתה והתפוררותה של 'אגודת ישראל'

יאיר הלוי

חסיד צעיר משקיף בטקס חתונה במשפחת האדמו"ר, קרית צאנז, נתניה, פברואר 1987. נתי הרניק

ידיעות אחרונות, 1977

חיבוקים ונשיקות נעלו את מקם כינון הקואליציה

— מאת שלמה נקדימון —

השקט היה כבר ויטל. הרבה חייכים ועוד יותר לחייכים הייבם. סטבים לשולחן האליפסי, במרום חנוכה ה"ד של "מבזלת זאב" בתליאבים, הונש להתריסה המיסטר, המעור על הקמתה של ממשלה חדשה בישראל. ראשון התותבים, ראשידתמטית החל מדערס, מנחם כניון: ואחריו — עמיתיו להנהגת הליכוד ונציגי המספ"ל ל"אגודת ישראל".

עשרות רבות של שעות הושקעו בניסוח קווריהסוד (עשרת הדיברות" של הממשלה) וההסכם הקואליציוני (השולחן הערוך" של הממשלה). עד שעה 2 אור ליום אתמול, יצבה ועדתניסוח מצומצמת ועמלה על הנוסח הסופי. אחמול בבוקר הועבר הנוסח לסנחם בניון. אשר תוד כזי קריאה כמיסטיכים. העלה כמה הצעות לתיקונים. כלס ההתייחסות. שנועד לשעה 10 לפנידיצתורים. נתאחר בשעה וחצי. שכן, מליאת ועדתהניסוח והברים מרכזיים אחרים, קראו את שני המיסטיכים. סעיף אחר סעיף, והכי ניסו תיקונים פה ושם.

העשור הרביעי של החברה החרדית בישראל היה סוער במובנים רבים. בהמשך למאבקים קודמים בנושאי דת ומדינה ניהלו גורמים חרדיים בעשור זה מאבקים נמרצים נגד החפירות בעיר דוד, נגד פתיחת כבישים בירושלים בשבתות ועוד. ואולם במאבקים אלה לא היה חדש והם נוהלו בעיקרם על ידי אנשי 'העדה החרדית' האנטי ציונית. אירועים משמעותיים הרבה יותר התרחשו בקרב הזרם החרדי המרכזי, הגדול הרבה יותר ומזוהה עם אגודת ישראל, ובהם נעסוק להלן.¹

דומה כי האירוע החשוב ביותר ביחס לחברה החרדית בעשור הרביעי התרחש מעט קודם לאותו עשור. 'המהפך' של הקמת ממשלת בגין במאי-יוני 1977 טמן בחובו מהפך משמעותי ביותר גם עבור החברה החרדית. כניסתה של אגודת ישראל לקואליציה של בגין הפכה אותה למפלגה שיש להתחשב בה. אגודת ישראל הייתה אמנם שותפה בקואליציה בשנותיה הראשונות של המדינה, ומנהיג המפלגה דאז, הרב יצחק מאיר לוין (1893-1971), אף שימש בה כשר הסעד. ואולם בשלהי תשי"ב, 18 בספטמבר 1952, פרשה אגודת ישראל מהקואליציה בשל גורמים אחדים ובהם הפולמוס סביב גיוס בנות לצה"ל ולשירות הלאומי. מאז שהתה המפלגה באופוזיציה במשך שנות דור וכמו נשכחה שם מלב.² חזרתה לקואליציה, ויותר מכך, הישגיה הקואליציוניים החזירו אל מרכז התודעה הציבורית את הציבור החרדי, אשר לא מעטים בחברה הישראלית ראו בו עד אז שרידים של עולם הולך ונעלם. זאת, למרות ש'חברת הלומדים' הלכה וגדלה גם לפני שובה של אגודת ישראל לקואליציה: בשנת 1970 דחו כ-5,900 בחורי ישיבות את גיוסם, ובשנת 1976 עלה מספר הדוחים ל-7,846.³

'המהפך החרדי' לווה בשינויים מרחיקי לכת בתוך החברה החרדית: מחברה אופוזיציונית שמנהלת קרבות מגננה על ערכיה הבסיסיים ביותר ועל חינוך בניה הפך הציבור החרדי לגורם קואליציוני מרכזי, לא פעם אף ללשון מאזניים, והתקציבים המופנים לציבור זה ביטאו זאת היטב. לצד היתרונות הברורים של המצב החדש גלום היה בו גם חיסרון: הכוח שניתן בידי המפלגה, התקציבים וההישגים הקואליציוניים, יחד עם סיבות נוספות הכרוכות בצמיחת הציבור החרדי באותן שנים, חידדו מאוד את המתיחות בין הזרמים השונים המרכיבים את המפלגה, מתיחות שהובילה לבסוף להתפלגויות.

עליית הרב שך

הדמות הדומיננטית ביותר בחברה החרדית של העשור הרביעי הייתה, ללא ספק, הרב אלעזר מנחם מן שך (1898-2001). הרב שך, ששימש כאחד מראשי ישיבת פוניבז', הישיבה החשובה ביותר בציבור הליטאי וממילא בציבור החרדי כולו, הצטרף כבר בסוף

הרב שך בכנס 'דגל התורה' באצטדיון יד אליהו, 28 במרס 1990 ('נאום השפנים'). צביקה ישראלי

שנות החמישים ל'מועצת גדולי התורה' של אגודת ישראל. ואולם הוא עלה למרכז הבמה החרדית הציבורית רק בתחילת שנות השבעים, כאשר כבר היה למעלה מבן 70 שנה. משעה שעלה – הוא הפך להיות 'גדול הדור' הבולט ביותר בזמנו, ולמעשה הבולט והמשפיע ביותר בחברה החרדית בכלל עד היום.

עוד קודם לכן, באמצע המאה העשרים, התפתחה בציבור החרדי דוקטרינת 'דעת תורה', שלפיה גדולי הדור הם המוסמכים להדריך את ענייני הכלל והפרט, והציבור כולו מחויב להכרעתם.⁴ ואולם אידאולוגיה זאת עסקה בעיקר במועצת גדולי התורה, אשר כגוף קולקטיבי מיעטה להתכנס, ובדרך כלל גם כאשר התכנסה מיעטה להכריע באופן חד וברור בנושאים הנתונים במחלוקת פנים-חרדית.⁵ המהפכה של הרב שך הייתה כפולה: הוא ראה למעשה את עצמו כ'גדול' היחיד המוסמך להציג את דעת התורה ללא מחויבות להתפשר עם דעותיהם של 'גדולים' אחרים בתוך מועצת גדולי התורה או מחוץ לה; מעבר לכך, הוא חיווה את דעתו הקונקרטיית כמעט בכל נושא מרכזי שעמד על סדר היום או בכל תופעה שהוא ראה כמסוכנת, וכאלה היו רבות.

הרב שך עסק בנושאים שבעבר נחשבו במידה רבה לנחלתם של העסקנים, דהיינו חברי הכנסת ובעלי התפקידים של אגודת ישראל והעיתונאים בעיתונות הרשמית של המפלגה. הוא זכה לגיבויו של רב ליטאי בולט אחר, הרב יעקב ישראל קנייבסקי ('הסטייפלר'), ולא חשש להתעמת בגלוי עם רבנים רבים בעלי דעה שונה בציבור הליטאי ואף עם אדמו"רים. בלט במיוחד מאבקו הציבורי נגד חסידות חב"ד ואדמו"רה שהדגיש יותר ויותר את המתח המשיחי בחסידות.⁶

הכריזמה של הרב שך, נחישותו הרבה והתמיכה שזכה לה בקרב עולם הישיבות הליטאיות עמדו לצדו. גם רבנים ליטאיים שחלקו עליו בתחומים מסוימים לא התייצבו בגלוי נגד עצם מנהיגותו ועד מהרה הוא הפך למנהיג הבלתי מעורער של הציבור הליטאי.

הכניסה הדרמטית לקואליציה

מה גרם לאגודת ישראל להיכנס לקואליציה של בגין לאחר ששנים רבות נמנעה מחברות בקואליציה מסיבות אידאולוגיות מוכרזות? חוקרים העלו כמה גורמים לכך. מחד, 'חברת הלומדים' החרדית הלכה וגדלה עם השנים ונוצר צורך חריף במשאבים כלכליים חדשים שיוכלו לממן את לומדי התורה הרבים.⁷ מאידך, באופן טבעי נוצרה 'כימיה' בין החרדים לבין בגין ופוליטיקאים אחרים בליכוד אשר גילו אהדה רבה לערכים דתיים.⁸ לכך יש לצרף גם את התחזקות הביטחון העצמי של הציבור החרדי. עד שנות החמישים סבלה החברה האורתודוקסית קשות מסחף חברתי. רבים מן הצעירים נטשו את דרך אבותם והתחלנו. דווקא לאחר הקמת מדינת ישראל החלה להיבנות בהדרגה 'חברת הלומדים' שבמסגרתה נותרו הצעירים עד גיל מבוגר בתוך מסגרת חרדית בישיבות וב'כוללים' והסחף נבלם במידה רבה.⁹ יתרה מזו, לאחר מלחמת ששת הימים, ובמידה רבה יותר לאחר מלחמת יום הכיפורים, החל גל של חוזרים בתשובה שהצטרפו לחרדים.¹⁰ הגל כלל גם ידוענים ובהם אורי זוהר ומרדכי ('פופיק') ארנון שחזרתם בתשובה יצרה הד תקשורתית ניכר. אלה הצטרפו לצעירים דתיים לאומיים רבים שפנו עם תום לימודיהם בישיבות התיכוניות לשיבות חרדיות-ליטאיות. כל אלה הוסיפו לחיזוק הביטחון העצמי החרדי.

אורי זוהר בכנס חרדי בירושלים, 1 באוגוסט 1980

יחד עם הסיבות האמורות, נראה כי גם לעליית הרב שך לעמדת הנהגה הייתה השפעה על המהלכים הפוליטיים. עצם הכניסה לקואליציה סתרה לכאורה את המסורת הפוליטית של אגודת ישראל ואת האידאולוגיה של הימנעות משותפות במוסדות השלטון. כדי להיכנס לקואליציה זקוקה הייתה החברה החרדית למנהיג כמותו, 'גדול' בעל ביטחון עצמי רב, שיעז לקחת על עצמו את האחריות לשינוי הקו הרשמי של 25 השנים האחרונות. ההחלטה

הדרמטית על הכניסה לקואליציה התקבלה בישיבה היסטורית של חברי מועצת גדולי התורה בהרכב מורחב. הרב שך הוא שניהל ישיבה זו תוך תמיכה ברורה במהלך למרות היסוסים מסוימים של האדמו"רים החברים במועצה.¹¹

בניגוד לציפיותיו של המביט מן הצד, הכניסה לקואליציה לא נבעה מהתקרבות נפשית של החרדים למדינת ישראל ואף לא הולידה התקרבות כזאת. ההפך הוא הנכון: החברה החרדית של שנות החמישים והשישים הייתה מעורבת בחברה הישראלית וגילתה סולידריות כלפי המדינה וכלפי צה"ל, יותר מזו של שנות השבעים והלאה. גם כאן ניכרת השפעתו הרבה של הרב שך. אם עד הגיעו לעמדת הנהגה פסחו אנשי אגודת ישראל על שני הסעיפים, הרי שהוא הציב משנה חדה וברורה שמדגישה שהחיים במדינת ישראל הם גלות בארץ ישראל ושהציונות היא אידאולוגיה מסוכנת שמטרתה לעקור את התורה.¹² ההתרחקות החרדית ביחסה למדינה ולחברה החילונית נבעה גם מתהליכים של הסתגרות פיזית במוסדות, בישיבות ובכוללים, ובשכונות וביישובים חרדיים.¹³

חבר הכנסת שלמה לורינץ, נציגו המובהק של הרב שך, העיד באותם ימים כי בישיבת ה'מועצת' האמורה נימק הרב שך את הצורך להיכנס לקואליציה ב'משל התפוחים',¹⁴ משל מפורסם של ה'חפץ חיים', הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, אחד הרבנים החשובים ביותר בראשית המאה העשרים, שנאמר במקורו בהקשר אחר לגמרי. המשל עוסק במוכרת תפוחים בשוק שמאן דהוא בעט בארגז תפוחיה והם התפזרו לכל עבר. החלו עוברים ושבים לחטוף תפוחים לעצמם לקול צעקות השבר של המוכרת. אמר לה פיקח אחד: מה את צועקת? חטפי גם את מה שאפשר! לורינץ מדגיש שם עוד: 'כשם שלא גרסנו את הציונות של ד"ר הרצל כך גם איננו מקבלים את הציונות של ז'בוטינסקי'; ואדרבה: 'אגו'י תצטרך עכשיו ביתר שאת לחנך את הנוער[...]. לבל ייגרר אחר השפעה ציונית מכל סוג שהוא'. אם כן, המדינה והקואליציה לא היו בעיני הרב שך ותלמידיו אלא מכשיר שיכול לסייע בהחזקת 'חברת הלומדים' ההולכת וגדלה בקצב גובר ובהשגת הישגים חרדיים נוספים. הוא ואחרים הדגישו שוב ושוב לאחר ההצטרפות לקואליציה כי אין מדובר בשינוי כלשהו ביחס החברה החרדית למדינה.¹⁵

ההסכמים הקואליציוניים

אחרי הבחירות במאי 1977 העדיף מנחם בגין להרכיב ממשלה צרה בלי סיעת ד"ש. התוצאה של העדפתו הייתה הפיכת אגודת ישראל ללשון מאזניים שבלעדיה לא יכול היה בגין להקים את ממשלתו, והוא נענה לתביעותיה בנדיבות. 46 סעיפים כלל ההסכם הקואליציוני של הממשלה החדשה ורובם פירטו את הישגי אגודת ישראל: הגבלת ניתוחים לאחר המוות, הפחתת היתרי עבודה בשבת, ביטול הסעיף שנחקק בכנסת הקודמת המתיר הפסקת היריון בשל תנאים משפחתיים וחברתיים, שחרור בנות מגיוס על סמך הצהרה בלבד שהן דתיות, הגדלת סמכויות בתי הדין הרבניים ועוד. לכך נוספו הבטחות בתחום מיהו יהודי, איסור תמונות תועבה, מלחמה במיסיון ואיסור בשר חזיר.¹⁶

העיתונות החרדית הדגישה בסיפוק רב את 'קידוש השם' שבהפניית תשומת הלב התקשורתית, בארץ ואף בעולם, לכפיפות המוחלטת של המפלגה ושל נבחריה למועצת גדולי התורה. דובריה של אגודת ישראל השתבחו אף בכך שתביעותיהם נגעו לערכים רוחניים ושהם סירבו, בהתאם להחלטת 'מועצת גדולי התורה', להתכבד בתפקידי שרים

וסגני שרים. הדבר נבע מנימוקים אידאולוגיים: כדי לא לשאת באחריות הקולקטיבית למעשי הממשלה, מעשים שרבים מהם אינם עולים בקנה אחד עם ההלכה ועם השקפות אגו"; אולם גם, והדבר נאמר במפורש, כדי להדגיש שלא שררה רוצים החרדים להשיג אלא ערכים דתיים. גם העיתונות החילונית, שלא מעטים בה הביעו מורת רוח מן העצמה שניתנה לפתע בידי החרדים, התרכזה בהישגים בתחומי החקיקה.

במבט היסטורי הישגים אלה לא היו כה משמעותיים: לא כל ההבטחות הקואליציוניות מולאו; הישגיו בחוק מיהו יהודי לא בוצע עד היום בשל לחצה של יהדות העולם; בתחומים אחרים, כגון תיקון הסעיף בחוק ההפלות, חלו שינויים בספר החוקים אולם הם לא יושמו בפועל או נשחקו עם השנים. ובכל זאת, סעיף אחד בהסכמים הקואליציוניים, סעיף אשר נחבא בתחילה אל הכלים, התגלה עד מהרה כבעל חשיבות מכרעת לטווח ארוך: הסעיף התקציבי. ההסכם הבטיח את השוואת תקציבי החינוך העצמאי לאלה של החינוך הממלכתי-דתי וכן הבטיח תוספת תקציב לשיבות.

ההסכם עם הליכוד לא כלל כאמור תפקידי שרים וסגני שרים אבל הוא כלל התחייבות למינויים פרלמנטריים, ובראשם תפקיד חשוב ביותר עבור אגודת ישראל: יושב ראש ועדת הכספים. חבר הכנסת לורינץ התמנה לתפקיד ובכך סלל את הדרך לכמה חברי כנסת חרדים בכנסות הבאות כמו אברהם שפירא, זאב פלדמן ומשה גפני. כעבור כשנה אמר לורינץ בריאיון ל"ידיעות אחרונות" כי הליכוד הסכים שתקציב המדינה יכסה 90 אחוזים מהוצאותיהן של הישיבות שהסתכמו אז ב־700 מיליון לירות, לעומת העברה של 50 מיליון לירות בשנים הקודמות. לדבריו, ראשי הישיבות התנגדו לכך, גם כדי לא להיות תלויים בהקצבה שעלולה להיפסק, ובפועל מקבלות הישיבות תקציב שנתי של 110 מיליון לירות, לא כולל העברות חד־פעמיות לצורכי פיתוח וכדומה.¹⁷

הפגנה ברחבת הכותל נגד פתיחת בתי קולנוע בשבת בירושלים, 24 באוגוסט 1987. חגי איילון

במהלך אותה קדנציה הצליחו חברי הכנסת של אגודת ישראל לזכות בהישגים נוספים, כגון הקלה על דחיית גיוס של חוזרים בתשובה וכדומה שלא למדו קודם לכן בישיבות, איסור 'חייטוט בקברים עתיקים', הענקת קצבת יוצאי צבא לאברכים שלהם שלושה ילדים, מניעת בניית האצטדיון של ירושלים סמוך לשועפאת, מניעת חילול שבת מסוגים שונים ועוד. הוסרה גם המכסה שהגבילה את מספר המצטרפים מדי שנה להסדר 'תורתו אומנותו' שבמסגרתו נדחה גיוס תלמידי הישיבות, אולם מכסה תאורטית זו לא יושמה מעולם גם קודם לכן.¹⁸ באופן טבעי תרמו הצעדים האמורים לעלייה נוספת במספר בני הישיבות דוחי הגיוס. בשנת 1980 עברו אלה את מחסום ה-10 אלפים ובשנת 1985 מנו כבר למעלה מ-16 אלף.¹⁹

בפרסום רשמי של המפלגה נאמר ביחס לשנת תשל"ט (1978–1979): 'השנה מגיעה סיעת אגו"י בכנסת להישגים בענייני חקיקה, תקנות, חיסול קיפוחים תקציביים ורבים אחרים בצורה שאין לה אח ורע בכל שנות אגודת ישראל בארץ, מאז הקמת המדינה'.²⁰

עידן המוסדות הנפרדים

עד מהרה התברר לאנשי אגודת ישראל כי ההישגים טומנים בחובם לא רק ברכה וסיפוק אלא גם צדדים בעייתיים יותר.

גם קודם כניסתם לקואליציה החלה להיבלם מגמת ההאחדה הכלל-חרדית ('אקומניזציה', בלשונו של מנחם פרידמן). תחתיה החלו פיצול והדגשת הייחוד של כל תת-זרם חרדי בפני עצמו, במיוחד בקרב החסידים. הפירון הגדול של החברה החרדית הצריך הקמת מוסדות חדשים לתלמידים המרובים. תת-זרמים רבים החלו לפרוש מהמוסדות הכלל-חרדיים, לבנים ולבנות, ולהקים להם מוסדות משלהם. כך למשל, בסוף שנות השבעים נותרו בסמינר 'בית יעקב' בבני ברק רק שני ציבורים גדולים: ליטאים וחסידים גור. האחרונים הרגישו שלא בנוח תחת הנהלתו של הרב יוסף וולף הליטאי. מתח נוסף נגרם מן ההבדלים החברתיים בין שתי הקבוצות: בציבור הליטאי יוצאים צעירים שהגיעו לפרקם לפגישות עם בני הזוג השני כדי לבדוק התאמה לנישואין. תלמידות ממשפחות חסידי גור חשו שלא בנוח לשמוע מחברותיהן הליטאיות על אותן פגישות רומנטיות, בעוד הן, כמקובל בחסידויות רבות, מסתפקות בדרך כלל בפגישה חד-פעמית קצרה ומביכה למדי עם החתן המיועד בבית הוריהן. בסופו של דבר החליטו אנשי גור להקים סמינר נפרד משלהם שנפתח באלול תשל"ט (ספטמבר 1979), למורת רוחו של הרב שך.²¹

מוסדות שהיו מקורבים לאחד מחברי הכנסת של אגודת ישראל נהנו מן התקציבים החדשים יותר מאחרים. בשנת 1983 עתרה חסידות חב"ד לבג"ץ על רקע זה בטענה שהיא מקופחת משום שאיננה שייכת רשמית לאגודת ישראל. בג"ץ קבע בהחלטתו שכל החלטה של משרד ממשלתי בדבר מתן תמיכה חייבת להתבסס על עקרון השוויון ועל קריטריונים ברורים וענייניים. עם זאת, סירב בית המשפט לבקשת חב"ד להוציא צו ביניים שימנע חקיקה מפורשת של הכנסת שעלולה לדעת העותרת להנציח את האפליה נגדה. בעקבות החלטת בית המשפט החלו ספרי תקציב המדינה לכלול רשימות מפורטות של מוסדות ציבור בצירוף הסכומים המועברים אליהם מכוח חקיקת הכנסת. תופעה זו שזכתה לכינוי 'כספים ייחודיים' הסתיימה, בעקבות לחץ ציבורי, רק בחקיקה אוסרת של הכנסת עצמה בשנת 1992.²²

המשאבים החדשים יצרו מתח רב גם בתוך אגודת ישראל עצמה. ככל שניתנו כוח ותקציבים בידי המפלגה – כך התרופף הדבק הפנימי שחיבר את מרכיביה. בעבר שימשה מועצת גדולי התורה גורם ניטרלי שסימל את אחדות אגודת ישראל וגוף שביכולתו להקהות את המתחים הפנימיים בין עסקני המפלגה. עתה, עם התגבשות 'חברת הלומדים', איבדה למעשה המנהיגות הפוליטית את סמכותה והפכה באופן מוצהר לעושת דברם של ה'גדולים' שהכוח התרכז בידיהם. הרבנים חברי המועצה החלו לשמש בפועל גם כמנהיגים פוליטיים שמחויבותם הראשונית היא לתת-הקבוצה הפרטיקולרית שתחת הנהגתם. הוויכוחים והמתחים בין חברי המועצה התרבו עד שמועצת גדולי התורה הלכה והתפוררה בשנות השמונים.²³ באופן דומה, הוועידה החגיגית של אגודת ישראל, 'הכנסייה הגדולה' השישית במספר, התקיימה בתחילת 1980 ומאז לא התכנסה עוד.

התגברות המתחים בכנסת העשירית

גור היא החסידות הגדולה בישראל, ואדמו"רה השלישי, הרב אברהם מרדכי אלטר²⁴ (1866–1948), היה ממייסדיה וממנהיגי המרכזיים של אגודת ישראל בפולין. באופן מסורתי שימש האדמו"ר מגור אחד האנשים החזקים באגודת ישראל. במשך כ-30 שנה עמד בראש החסידות הרב ישראל אלטר, ה'בית ישראל', שנפטר בשנת 1977, חודשים ספורים לפני 'המהפך'. אחריו כיהן בתפקיד אחיו, הרב שמחה בונים אלטר, ה'לב שמחה' (1898–1992). הרבי החדש סבר כי יש לקצוב את כהונתם של בעלי תפקידים באגודת ישראל, כולל חברי הכנסת, לשתי קדנציות, כנראה גם בשל טענות על כך שחברי הכנסת המכהנים צוברים כוח רב מדי ודואגים להפנות תקציבים למוסדות המקורבים אליהם. כך הפכה המילה 'רוטציה', שנים ספורות לפני הסכם הרוטציה של ממשלת שמיר ופרס, למושג מרכזי

שלמה לורנץ ואברהם שפירא. נתי הרניק

בעולמה של אגודת ישראל עד היום, ובעקבותיה הוחלפו בעלי תפקידים שונים במפלגה. גם חברי הכנסת יהודה מאיר אברמוביץ ושלמה יעקב גרוס פרשו מרשימת המפלגה לכנסת העשירית (1981).

במקומו של אברמוביץ, נציג גור, החליט הרבי לשלוח לכנסת, לראשונה בתולדות אגודת ישראל, לא עסקן פוליטי ותיק אלא איש עסקים – אברהם שפירא (1921–2000). ייתכן שהדבר נבע מן הניסיון העסקי של הרבי עצמו. שפירא, שהיה מקושר לאנשי מפא"י ובמיוחד לפנחס ספיר, היה דמות ציורית, ניהל אורח חיים של גביר והתקשורת מצאה בו עניין רב. הוא נבחר לתפקיד יושב ראש הנהלת הקואליציה, ליושב ראש הוועדה המייעצת של בנק ישראל, ובכנסת ה-11 (1984) הוא אף התמנה לתפקיד יושב ראש ועדת הכספים. בכלי התקשורת הוא זכה לכינוי 'מנכ"ל המדינה'.²⁵

בשנות השמונים גברה המתיחות בין הרב שך לבין הרבי החדש מגור, ובמידה מסוימת בין ליטאים לבין חסידים בכלל: הרב שך חשש מהתגררות באומות העולם ותמך בפשרה טריטוריאלית ולכן התנגד לחוק הגולן ולהתיישבות מעבר לקו הירוק. לעומתו, החזיקו הרבי מגור ואדמו"רים נוספים בעמדות ימניות. החוגים החסידיים (במיוחד חב"ד שמחוץ לאגודת ישראל) שאפו לתקן את חוק מיהו יהודי ולהדגיש את חשיבות הגיור כהלכה. לעומתם, טען הרב שך שאין טעם בתיקון זה שהרי גם אחריו תמשיך הרבנות הראשית, שזוהתה אז עם הציונות הדתית ולא הייתה מקובלת על הרב שך, להיות אחראית על הגיור. החסידים דרשו חלוקת תקציבים לפי מספר תלמידים, תחום שבו הייתה להם עדיפות על הליטאים, והאחרונים התנגדו.

היחסים בין הסיעות השונות החמירו כאשר לקראת פסח תשמ"ב (אפריל 1982) החלו כתיבי העת הסיעתיים, 'קול ישראל' של סיעתו של חבר הכנסת מנחם פרוש ו'דגלנו' של צא"י (צעירי אגודת ישראל), לתקוף את 'הסיעה המרכזית' של חסידות גור, וזו לא נותרה חייבת, כינסה את אנשיה לאספות והשיבה בקובץ מאמרים מיוחד בשם 'עת לדבר'.

מצב הדברים הידרדר עוד בבחירות לעיריית ירושלים בשנת 1983. האיש החזק של אגו"י בעיר, מנחם פרוש, החליט שבראש הרשימה ירוץ בנו, מאיר, אז בן 26. איש פא"י, שלמה זלמן דרוק, התנגד ורוץ בנפרד. הרבי מגור הכריז, למורת רוחו של הרב שך, שמי שהצביע בזמנו לאגו"י יכול להצביע לדרוק.

היחסים החריפו עוד יותר לקראת הבחירות הבאות לכנסת בשנת 1984. הרבי מגור המשיך לדרוש תחלופה בקרב חברי הכנסת. יחד עם אדמו"רים נוספים במועצת גדולי התורה טען הרבי כי המועצה החליטה שכל בעלי התפקידים יכהנו שתי קדנציות בלבד. הרב שך והליטאים טענו כי לא הייתה זו החלטה אלא המלצה ולכן שני חברי הכנסת שקשורים אליו, שלמה לורין ומנחם פרוש, צריכים להמשיך בתפקידם. הרב שך זעם גם על שהסכם עם נציג עדות המזרח, יוסף מלמד, הסכם שהרב שך היה מעורב בו, לא יצא אל הפועל. במשך שנה וחצי לא התכנסה מועצת גדולי התורה. כאשר התכנסה לבסוף, באפריל 1984, בחר הרב שך בהפגנתיות שלא להגיע כשהוא מותיר לרבי מגור לנהל לבדו את הישיבה הסוערת. כתוצאה מכך החליטו רוב החברים שעל כל חברי הכנסת לקיים רוטציה. עוד הוטלו מגבלות על עיסוקם של האחרונים בענייני כספים והוחלט כי הם יחויבו להעביר חוקים בנושאים דתיים.²⁶ זאת, כנראה, משום שלא היו לאגודת ישראל הישגים משמעותיים בתחום זה בכנסת העשירית, מלבד החלטת הממשלה במאי 1982 להפסיק את טיסות אל-על בשבתות.

בסופו של דבר הסכימו העסקנים הפוליטיים על מעין פשרה: לורינץ הודיע כי הוא פורש והוסכם כי פרוש ייוותר ברשימה. ואולם האווירה הקשה נמשכה במהלך מערכת הבחירות. חסידי גור חשדו כי פרוש עומד מאחורי דברים בעיתון 'הארץ' שהם ראו בהם פגיעה ברבם. בשבת אחר הצהריים פשטו עשרות מאנשי החסידות על 'מלון המרכז' שבבעלות פרוש, זרעו נזק והיכו את פרוש עצמו שנזקק לאשפוז במשך שבועיים.²⁷

הקמת ש"ס והכנסת ה־11

למעט הבחירות של שנת 1973 שבהן 'רצה' אגודת ישראל עם מפלגת פא"י, זכתה המפלגה משנת 1961 בקביעות בארבעה מנדטים. ארבעת חברי הכנסת של המפלגה ייצגו למעשה ארבעה מחנות: חסידות גור, הקבוצה החזקה ביותר באגודת ישראל באופן מסורתי; חסידות ויז'ניץ; הירושלמים שיוצגו לאורך שנים על ידי מנחם פרוש; צעירי אגודת ישראל שזוהו במידה רבה עם הליטאים בבני ברק ויוצגו על ידי שלמה לורינץ. באגודת ישראל היה מחנה משמעותי נוסף – בני עדות המזרח. אלה הגיעו למקום החמישי בבחירות הפנימיות היחידות בתולדות אגודת ישראל שנערכו בשנת 1976. בראש מחנה זה עמד יעקב מזרחי אשר הצליח להיכנס לכנסת רק פעם אחת. איש חסידות ויז'ניץ, שלמה יעקב גרוס, פרש בסוף 1972 ופינה לו את מקומו למשך השנה שנותרה אז עד לבחירות.

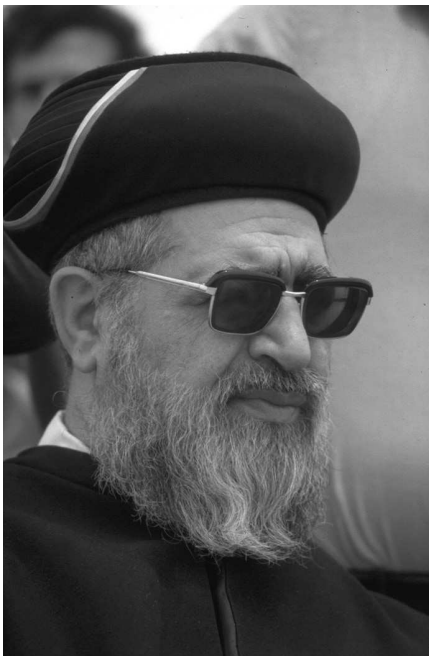
החל מסוף שנות השבעים עמד בראש קבוצת בני עדות המזרח באגו"י ראש מועצת ראש העין, יוסף מלמד. ערב הבחירות של שנת 1981 נחתם עם מלמד הסכם שלפיו אם גם הפעם לא ייכנס לכנסת המקום החמישי ברשימה שבו הוצב – יפרוש עבורו, כעבור שנתים, אחד מחברי הכנסת החסידיים. משהגיע המועד, בשנת 1983, לא הגיעו הנציגים החסידיים, אברהם שפירא ושמואל הלפרט שייצגו אז את חסידות ויז'ניץ, להחלטה מי מהם יפרוש, וכך נותרו שניהם על כיסאותיהם.

גם קודם לכן חשו רבים מבין אנשי עדות המזרח במפלגה מקופחים, הן בייצוגם בכנסת הן מבחינה תקציבית. גם במועצת גדולי התורה מעולם לא היה לספרדים נציג. דרישותיהם בנושא זה נענו בין היתר בטענה שדיוני המועצה מתנהלים ביידיש. כל אלה גרמו לכך שרשימה חרדית ספרדית, 'ס"ח', רצה בנפרד לבחירות המקומיות בבני ברק כבר בשנת תשל"ד (דצמבר 1973). בבחירות המוניציפליות הבאות בשנת תשל"ט (נובמבר 1978) זכתה הרשימה לתמיכתם של הרב שך והרב קנייבסקי ('הסטייפלר'). רבים מבני עדות המזרח למדו בישיבות ליטאיות ובאופן טבעי שימשו עבורם הרבנים הליטאים פטרונים. אולם הסיבה העיקרית לתמיכת שני הרבנים האמורים ברשימה הספרדית הייתה אחרת: הם הסתייגו מחד מרשימת אגו"י שרצה אז יחד עם מפלגת פועלי אגודת ישראל הפרו-ציונית, יריבתם המרה במשך שנים רבות, אך מאידך לא היו בשלים עדיין להקים מפלגה מתחרה מול אגו"י. התופעה חזרה על עצמה בבחירות המקומיות בירושלים שבהן לא היה לעדות המזרח ייצוג אפילו במזכירות הסניף של אגו"י. באלול תשמ"ג (ספטמבר 1983) רצה בירושלים לראשונה מפלגה חרדית-ספרדית בשם ש"ס שגרפה שלושה מנדטים, כמו אגו"י.²⁸

בבחירות לכנסת ה־11 (יולי 1984) קיבלה אגודת ישראל פחות ממחצית הקולות שבהם זכתה בבחירות הקודמות, ואלה הספיקו לשני מנדטים בלבד, בעוד שש"ס, שבעקבות ההצלחה המוניציפלית רצה לכנסת לראשונה בתולדותיה, זכתה במפתיע בארבעה מנדטים.²⁹ הרשימה הספרדית נהנתה מן המתחיות הפנימית באגודת ישראל. ביום הבחירות

רה"מ יצחק שמיר בפגשה עם חברי ש"ס משמאל: רפאל פנחסי, יצחק פרץ, אריה דרעי ועוד, 2 בנובמבר 1988. חגי איילון

הרב עובדיה יוסף. יעקב סער

עצמו הורה הרב שך לתומכיו להעביר את תמיכתם מאגודת ישראל לש"ס. סניפי אגו"י שאוישו על ידי אנשי הרב שך הפכו באותו יום לסניפים של ש"ס.³⁰ לאחר פרישת לורינץ לא נותר לרב שך נציג אשכנזי בכנסת, אך כוחו רק עלה: ארבעת חברי הכנסת של ש"ס היו מחויבים לו במקביל למחויבותם לרב עובדיה יוסף. ראש המפלגה, הרב יצחק פרץ, נהג להיפגש בקביעות עם שני המנהיגים הרוחניים. במפתיע, התיר הרב שך לש"ס לא רק להצטרף לקואליציה אלא גם למנות שרים מטעמה בממשלה, והרב פרץ כיהן תחילה כשר בלי תיק ומיד אחר כך כשר הפנים.

מספר המנדטים המצומצם של אגודת ישראל החריף כמובן את המאבקים הפנימיים בתוכה. שפירא ירש את תפקידו של לורינץ כיושב ראש ועדת הכספים וחבר הכנסת הנוסף של המפלגה, מנחם פרוש, קיבל את תפקיד סגן שר הרווחה. היה זה תפקיד

ממשלתי מרכזי בידי איש אגודת ישראל לראשונה מאז ראשית שנות החמישים. ואולם יחסיו עם השר הממונה עליו, משה קצב, לא צלחו והוא פרש.³¹ החל משנות התשעים כיהנו

חברי כנסת של אגודת ישראל גם כסגני שרים ללא שר מעליהם. כך תפקדו בפועל כשרים אך לא נשאו באופן רשמי באחריות על מעשי הממשלה.

פיצולים בתחום העיתונות והפְּשֵׁרוֹת

הפיתוח המואץ והתגבשות תת־מגזרים בחברה החרדית בעשור הרביעי התבטאו גם בתחום התקשורת. במשך שנים הסתפקו אנשי אגודת ישראל בעיתונות הכלל אגודאית, ובראשה היומון 'המודיע' והירחון 'בית יעקב'. בעשור הרביעי הפסיק 'בית יעקב' להופיע. תחתיו החלו לצוץ ירחונים וכתבי עת מגזריים, כגון 'אז נדברו' של חסידות ויז'ניץ (תשל"ח), 'המחנה החרדי' של בעלז ו'כפר חב"ד' (שניהם תש"ם).³²

לאחר פטירת עורכו הוותיק של 'המודיע', יהודה ליב לוי, בתשל"ט (1978), נפתח מאבק בין הסיעות השונות באגו"י על המשרה החשובה שהתפתחה. בתאריך כ"ט באב תשל"ט (22.8.1979) התפרסם בעיתון שהנהלת הוועד הפועל של המפלגה החליטה למנות לתפקיד העורך שלושה עובדים בכירים במעמד שווה: חיים משה קנופף, משה עקיבה דרוק וישראל שפיגל. כל אחד מהם ייצג למעשה מחנה אחר במפלגה. כדי שלא להתורר ספקות דבר מעמדם השווה של השלושה הופיעה באותו יום הידיעה על מינויים שלוש פעמים במקביל, כשבכל פעם מנויים העורכים החדשים בסדר שונה (!).

עם התחדדות המתח בין חסידים לליטאים הביעו הרב שך ותלמידיו מורת רוח מן 'המודיע'. הם טענו שהעיתון מרומם את קרנה של חסידות גור ואדמו"רה וממעיט בחשיבות הרבנים הליטאים. כך למשל, באמצע שנות השמונים ניהלה אגודת ישראל מאבק נגד בניית מלון 'גני חמת' בטבריה ונגד בנק לאומי הקשור בו בשל גילוי קברים במתחם. בשלב מסוים הגיעו אנשי המלון לפשרה שהייתה מקובלת על הרבי מגור ועל גורמים חסידיים נוספים, ו'המודיע' הכריז בשמם של גדולי התורה על סיום המאבק, אף שהפשרה לא הייתה מקובלת כלל על הרב שך ועל הסטייפלר. גם בנושא ההחלטה השנויה במחלוקת של מועצת גדולי התורה בעניין הרוטציה ייצג העיתון את עמדת גור. הרב שך זעם אף על הסיקור של חסידות חב"ד בעיתון. בעקבות כל אלה החליטו בשנת 1985 הרב שך והסטייפלר להקים לראשונה יומון חרדי שיתחרה ב'המודיע' – 'יתד נאמן'. הקמת העיתון חוללה סערה והיו תומכי אגודת ישראל שניסו לנהל מערכה נגד המפרסמים בעיתון החדש.³³

העיתונות התת־מגזרית החדשה, ובמיוחד 'יתד נאמן' ו'המחנה החרדי', נקטה כלפי החילונים, כלפי הצינונות ומדינת ישראל ברטוריקה חריפה מזאת שהייתה מקובלת בעבר ב'המודיע'. ייתכן שהפיצול בין תת־הזרמים גרם לחלקם להתחרות ביניהם בתחום זה. במקביל החלה תופעה עיתונאית חדשה במגזר החרדי: עיתונות כלל חרדית בלתי מפלגתית שמניעה מסחריים ולא אידאולוגיים. על מגמה זו בישרה בתשמ"ד הופעת השבועון 'יום השישי' אשר שינה כעבור זמן קצר את שמו ל'ערב שבת' ובהמשך התפלג. עיתונות זאת אימצה סגנון פופולרי שלא היה מצוי קודם לכן בתקשורת החרדית. עורכי 'יום השישי' העדיפו למעט בדברי תורה ובמאמרי פובליציסטיקה והשקפה. תחת זאת הם התמקדו בחדשות, לעתים על גבול הרכילות. בניגוד למקובל במגזר זה, הם שילבו בעיתונם ראיונות עם אישים חילונים, כגון שמעון פרס בהיותו ראש ממשלה. 'ערב שבת' לא נמנע מלתקוף גורמים חילוניים אנטי דתיים, אולם גם כאן היה סגנונו נשכני יותר ופובליציסטי פחות מזה של העיתונות החרדית הממוסדת. העיתון אף הקדיש מדור מיוחד

לביקורת העיתונות החילונית. למרות זאת, העיתונות האידאולוגית, ובמיוחד 'יתד נאמן', התייחסה במורת רוח לעיתונות המסחרית החדשה ולא נמנעה מלתקוף אותה. הרב שך אסר על קריאת 'ערב שבת'.³⁴ בסוף העשור, בתשמ"ח (1988), החל להופיע הירחון (בהמשך: שבועון) החרדי המצליח 'משפחה' שממשיך להופיע עד היום.

עוד קודם לכן, כבר בשנת תשל"ח (1977), החל מפעלו העיתונאי החתרני של חיים שאולזון, בהוצאת שבועון בשם 'צופר'. כאשר יצא הרב שך נגד העיתון, הוא נקט בפתרון מקורי: שינוי השם ל'צוהר'. החל משנת תשמ"ה הוציא שאולזון במשך שנים רבות את השבועון 'פנים חדשות' שהתאפיין בסגנון סנסציוני. הוא פרסם ידיעות שעיתונים אחרים הקפידו להסתיר ולא חשש לבקר גם את גדולי התורה, ובפרט את הרב שך. באופן טבעי צבר עיתון זה אויבים רבים.

הפיצול הגיע גם לשירותי הכשרות. במשך שנים רבות התקיים לצד הרבנות המקומית ובד"ץ 'העדה החרדית' הוותיק רק עוד בד"ץ אחד, ועד הכשרות של אגודת ישראל שהוקם בשנות החמישים. גם ההכשר של הרב יעקב לנדא שנחשב מהודר, היה למעשה כשרות של רבנות מקומית, משום שהרב לנדא שימש בפועל רב של בני ברק. מצב זה החל להשתנות בעשור הרביעי. בטבת תש"ם (ינואר 1980) נפתח בד"ץ מחזיקי הדת של חסידות בעלז. ניסיונות בד"ץ העדה החרדית בירושלים למנוע זאת כשלו. בפברואר 1986 נפטר הרב לנדא. הרב שך התנגד למינוי בנו, הרב משה ליב, תחת האב, גם בשל היותו חסיד חב"ד. האב היה חסיד חב"ד גם הוא אולם זוהה עם חב"ד 'הישנה' ומלכתחילה קשה היה לערער על מעמדו. הרב שמואל וואזנר, רב שכונת זיכרון מאיר ואחד הרבנים הבולטים בבני ברק, תמך במועמדותו של הבן והרב שך יצא גם נגדו. הרב שך ותלמידיו לא הכירו במערכת הכשרות של הרב לנדא הבן ולכן הקימו מערכת כשרות חדשה: שארית ישראל.³⁵ כך החלו לצוץ עוד ועוד גופי כשרות חדשים.

סיכום

העשור הרביעי היה מן הסוערים שחווה הציבור החרדי במדינת ישראל. הוא היה רווי הישגים מחד ומתחים מאידך. התברר כי בנסיבות המיוחדות של ציבור זה כוח פוליטי רב ומנהיגות רוחנית דומיננטית במיוחד טומנים בחובם אתגר גדול לאחדות החברה החרדית. המגמות הפרוציוניות בחברה החרדית הגיעו לשיא בעקבות מלחמת ששת הימים. אחריה החלה בתחום זה נסיגה הדרגתית, כמו בחברה הישראלית כולה. בעקבות הכניסה לקואליציה החלו המנהיגים הרוחניים החרדים להיות מעורבים בניהול ענייני המדינה, אולם הם הקפידו שהדבר לא יגרום התקרבות נפשית-תודעתית בקרב צאן מרעיתם. המעורבות דה־פקטו הולידה צורך בהקצנת האידאולוגיה הרטורית ובהדגשת הפגמים שבמדינת ישראל ובמוסדותיה.

אם נשוב לאגודת ישראל בסוף העשור, מאמצים שונים נעשו כדי לאחות את הקרעים בין חסידים וליטאים בתוכה. הסכם שנחתם במטרה ליישר את ההדורים בין הסייעות השונות לא הצליח למלא את ייעודו. שלמה לורניץ אמור היה להתמנות ליושב ראש אגודת ישראל, אולם גורמים בחסידות גור התנגדו להסכם והוא טורפד. הקרע בין חסידות גור לבין הרב שך הלך והעמיק. כפי ששורשי המתוחות בעשור זה החלו, כאמור בתחילת דברינו, מעט קודם לתחילת העשור, כך גם הקרע הדרמטי שיצרה אותה מתיחות הגיע מעט לאחר

סיומו. בבחירות לכנסת ה-12 (1988) הקים הרב שך מפלגה ליטאית חדשה לצדה של בת טיפוחיו ש"ס – מפלגת דגל התורה. המאבק הפנים חרדי באותן בחירות היה טראומטי מאוד, ונראה שתורם לירידה מסוימת במתחים הפנימיים בשנים הבאות.

הערות

- 1 בעשור הרביעי השתייך גם הזרם הליטאי למפלגת אגודת ישראל. לאור האמור, לא אעסוק כמעט להלן בזרמים חרדיים קטנים יותר שלא השתייכו בתקופה זאת לאגודת ישראל, כגון חב"ד ומפלגת פועלי אגודת ישראל שהלכה ודעכה בעשור הרביעי. אני מודה לבנימין בראון על הערותיו.
- 2 משה סמט, החדש אסור מן התורה, ירושלים: מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, תשס"ה, עמ' 385-394.
- 3 ראו את המספרים המדויקים לאורך השנים אצל בנימין נויברגר, דת, מדינה ופוליטיקה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"ד, עמ' 112.
- 4 בנימין בראון, 'דוקטרינת "דעת תורה": שלושה שלבים', יהודיע עמיר (עורך), דרך הרוח, ב, ירושלים: החוג למחשבת ישראל – האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה, עמ' 537-600.
- 5 אחד היוצאים מן הכלל היה החלטותיה החד-משמעיות של המועצה נגד מפלגת פועלי אגודת ישראל בשנות החמישים והשישים, פרשה שלא כאן המקום לנתח.
- 6 משה הורוביץ, הרב שך – שהמפתח בידו, ירושלים: כתר 1989; בנימין בראון, לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת 'דעת תורה' במפנה המאות ה-20-21, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשע"א, עמ' 24-70.
- 7 הקשיים הכלכליים הגוברים התבטאו בין היתר בתקנות הרבי מגור, הרב שמחה אלטר, בשנת תשל"ח (סוף 1977) בדבר הגבלת ההוצאות עבור שמחות וכדומה. ראו: בן ציון קלוגמן, אור זרוע לצדיק, ג, ירושלים: אור זרוע לצדיק, תשס"א, עמ' שיז-שכד; מרדכי גרליץ, לבס של ישראל, ג, ירושלים: מכון עמודי האור – מעשיהן של צדיקים, תשס"א, עמ' קיג-קכה.
- 8 ראו: ישעיהו ליבמן, 'הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית לאור תגובתם למלחמת יום הכיפורים', עיונים בתקומת ישראל, 3 (תשנ"ג), עמ' 380-398, המציע גם נימוקים נוספים.
- 9 מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל 1991, עמ' 70-77.
- 10 ראו: שאול מיזליש, חזרה בתשובה: תופעה ואנשים, גבעתיים: מסדה, 1984; קימי קפלן, בסוד השיח החרדי, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ז, בפרק המוקדש לתופעת החזרה בתשובה, ובפרט בעמ' 99.
- 11 מנחם ברש, גדולי התורה קבעו: בקואליציה – כן! בממשלה – לא!, ידיעות אחרונות, 10.6.1977. כצפוי, כניסת המפלגה לקואליציה גררה ביקורת קשה כלפיה מכיוון 'העדה החרדית' האנטי ציונית ובפרט מאנשי נטורי קרתא. המתרחשות הידרדרה אף לחילופי מהלומות ולהכאת הרב אהרן קצנבלוגן מראשי נטורי קרתא. ראו מנחם ברש, 'אחד מראשי נטו"ק הוכה בידי אברכים יריבים', ידיעות אחרונות, 21.6.1977, עמ' 4.
- 12 על האידאולוגיה של הרב שך ראו בנימין בראון, 'הרב שך: הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל', נרי הורביץ (עורך), דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון, תל אביב: עם עובד, 2002, עמ' 278-342; אבישי בן חיים, איש ההשקפה: האידאולוגיה החרדית על פי הרב שך, ירושלים: מוזאיקה – המרכז לחקר דת, חברה ומדינה, תשס"ד.
- 13 פרידמן (לעיל, הערה 9), עמ' 114-141.
- 14 'עכשיו שעת הכושר הגדולה לאגו'י', ריאיון של אברהם פרבר עם הרב שלמה לוריניץ, דגלנו, תמוז מנחם אב, תשל"ז, עמ' ב, ה.
- 15 ראו: אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל אביב: עם עובד, עמ' 229; פרידמן (לעיל, הערה 9), עמ' 105.
- 16 ישעיהו בן פורת, ידיעות אחרונות, 24 שעות, 20.6.1977, עמ' 1. בעניין דחיית שירות בחורי ישיבה, ראו להלן.

- 17 רפאל בשן, ריאיון עם שלמה לורינץ, ידיעות אחרונות, 5.5.1978, עמ' 7.
- 18 אילן שחר, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1999, עמ' 8; דו"ח הוועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות ('ועדת טל'), ניסן תש"ס, עמ' 14.
- 19 ראו לעיל, הערה 3.
- 20 משה עקיבה דרוק, הכנסייה הגדולה, ירושלים: אגודת ישראל העולמית – הוועד הפועל, תש"ם, עמ' 170 והלאה. הציטוט מעמ' 173.
- 21 פרידמן (לעיל, הערה 9), עמ' 158.
- 22 בג"ץ 780/83 ישיבת תומכי תמימים מרכזית נ' מדינת ישראל, פ"ד לח(2) 273; ראו: אמנון דה-הרטוך, 'תמיכת המדינה במוסדות ציבור: לבלוב הכספים הייחודיים', משפטים, כט (תשנ"ח), עמ' 82-83. לדברי דה-הרטוך, המצב החדש בחברה החרדית אך גם מחוץ לה, אינו שוויוני והוגן יותר, משום שהתמיכה במקורבים לא הסתיימה אלא הפכה להיות נסתרת ומתוחכמת.
- 23 פרידמן (לעיל, הערה 9), עמ' 111-112, 190. ראו עוד להלן.
- 24 ה'אמרי אמת', כמקובל בחסידות גור לכנות את האדמו"רים על שם ספר דברי תורתם שיוצא לאחר הפטירה.
- 25 אריה אבנרי, 'אגודה אחת?', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 18.4.1986, עמ' 36-38; הנ"ל, הגביר: ח"כ אברהם שפירא 'מנכ"ל המדינה', תל אביב: תמוז, 1988 (המקור האחרון ביקורתי הרבה יותר).
- 26 מנחם מיכלסון, 'המט של הרב שך', ידיעות אחרונות, 4.11.1983; גד ליאור, 'מועצת גדולי התורה רוצה רוטציה באגודת ישראל', שם, 27.4.1984, עמ' 2; אמנון לוי, החרדים, ירושלים: כתר, 1988, עמ' 226.
- 27 אמנון לוי, שם, עמ' 9; משה הורוביץ (לעיל, הערה 6), עמ' 135.
- 28 ראו פרידמן (לעיל, הערה 9), עמ' 175.
- 29 על המהלכים שקדמו להקמת ש"ס ראו בפירוט אצל לוי (לעיל, הערה 26), עמ' 231-235; ענת פלדמן, 'הקמת תנועת ש"ס: מטרות ודרכי פעולה', אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל אביב: עם עובד, תשס"ו, עמ' 405-442.
- 30 על פי הערכתו של מנחם פרידמן (לעיל, הערה 9), עמ' 183, כ-15 אלף חרדים אשכנזים הצביעו בעקבות כך למפלגה החדשה.
- 31 אריה אבנרי (לעיל, הערה 25),
- 32 ראו עוד: קימי קפלן, 'רבות רעו"ת צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה ולהתפתחותה', התקשורת המגזרית בישראל, 3 (2006), עמ' 31.
- 33 הורוביץ (לעיל, הערה 6), עמ' 85-89.
- 34 אמנון לוי, 'העיתונות החרדית והחברה בישראל', ישעיהו ליבמן (עורך), לחיות ביחד: יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית, ירושלים: כתר, 1990, עמ' 30-53.
- 35 פרידמן (לעיל, הערה 9), עמ' 159-160.